

Din ve Maneviyat Ekseninde Türkiye’de Dini Sosyal Hizmetler

Dr. Öğr. Üyesi İlyas Erpay | ORCID 0000-0003-2350-6998 | ilyaserpay@hotmail.com

Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı, Siirt, Türkiye

Dr. Bahar Altunok | ORCID 0000-0001-8106-3609 | kayram_bahar@hotmail.com

ROR ID: <https://ror.org/05ptwtz25>

Öz

Din ve maneviyat eksenindeki dini sosyal hizmetler, klasik sosyal hizmet disiplininde kendisine henüz yer bulmuş yeni bir yaklaşımdır. Dini sosyal hizmetler, sosyal desteğe ihtiyacı olan dezavantajlı gruplara; din ve maneviyata ilişkin hizmetlerin sunumudur. Diğer bir deyişle din ve maneviyat ekseninde dini sosyal hizmetler, inanç konularına dair bilincin genel sosyal hizmete entegrasyonudur. Dini sosyal hizmetler ayrıca sosyal hizmetlere ihtiyaç duyan grupların ya da bireylerin inanç ve düşüncede sapkınlıklara yönelmesinin önüne geçmek, manevi rahatsızlıklarını terapi ve telkin ile çözmek, manevi risklerden uzak durmalarını sağlayarak iç huzura kavuşmalarını sağlamak gibi gâveleri olan bir disiplindir. Bu bağlamda sosyal hizmet sunumundaki bu yeni yaklaşımla yoksunluk ya da yoksulluk içinde bulunan ve madden yardım sağlanan dezavantajlı gruplara manen de yardım sağlanarak; bu riskli grupların her açıdan tam iyilik hallerinin oluşmasına destek vermek amaçlanmaktadır. Bu çalışmada Türkiye özelinde dini sosyal hizmet uygulamalarının mevcut durumunun ortaya konulması ve uygulamada tüm dezavantajlı grupları kapsayıp kapsamadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda literatür taraması yöntemi kullanılarak, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından dezavantajlı gruplara yönelik sunulan dini sosyal hizmetler irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Sosyal Hizmet, Türkiye, Maneviyat, Dini Sosyal Hizmet

Atıf Bilgisi

Erpay, İlyas-Altunok, Bahar. “Din ve Maneviyat Ekseninde Türkiye’de Dini Sosyal Hizmetler”. *Marifetname* 9/2 (Aralık 2022), 531-563

DOI: 10.47425/marifetname.vi.1195065

Geliş Tarihi 26.10.2022

Kabul Tarihi 18.12.2022

Yayın Tarihi 31.12.2022

Değerlendirme İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (İlyas Erpay-Bahar Altunok)

Benzerlik Taraması Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim marifetnameetikbildirim@gmail.com

Çıkar Çatışması Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Religious Social Services in Türkiye on the Axis of Religion and Spirituality

Assist. Prof., İlyas Erpay | ORCID 0000-0003-2350-6998 | ilyaserpay@hotmail.com
Siirt University, Faculty of Theology, Department of Religious Sciences, Siirt, Türkiye
Dr. Bahar ALTUNOK | ORCID 0000-0001-8106-3609 | kayram_bahar@hotmail.com

ROR ID: <https://ror.org/05ptwtz25>

Abstract

Religious social services on the axis of religion and spirituality are a new approach that has just found its place in the classical social service discipline. Religious social services are the provision of services related to religion and spirituality to the disadvantaged groups in need of social support. In other words, on the axis of religion and spirituality, religious social service is the integration of consciousness about faith issues into general social work. Religious social services are also a discipline that aims to prevent groups or individuals who need social services from turning to perversions in belief and thought, to solve their spiritual ailments with therapy and suggestion, and to ensure inner peace by keeping them away from spiritual risks. In this context, with this new approach in the provision of social service, it is aimed to provide spiritual assistance to disadvantaged groups who are in deprivation or poverty and who are provided with material assistance, and to support the formation of full well-being of these risky groups in all respects. In the present study, it is aimed to reveal the current situation of religious social services practices specific in Turkey and to determine whether it covers all disadvantaged groups or not in practice. In accordance with this purpose, religious social services offered by the Presidency of Religious Affairs for disadvantaged groups were examined by using the literature review method.

Keywords

Religious Education, Social Service, Turkey, Spirituality, Religious Social Service

Citation

Erpay, İlyas-Altunok, Bahar. "Religious Social Services in Turkey on the Axis of Religion and Spirituality", *Marifetname* 9/2 (December 2022), 531-563
DOI: 10.47425/marifetname.vi.1195065

Date of Submission	26.10.2022
Date of Acceptance	18.12.2022
Date of Publication	31.12.2022
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (İlyas Erpay- .Bahar Altunok)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetnameetikbildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Sosyal hizmet insan odaklı bir meslek olup, sosyal riskli grupların sosyal gelişimini, sosyal değişimini, toplumsal uyumunu ve bu sosyal riskli grupların güçlenmesini destekleyen bir disiplindir. Sosyal hizmetlerin hedef kitlesi toplumda genel refahın altında kalan, maddi ve manevi yoksunluk içinde bulunan dezavantajlı gruplardır. Dezavantajlı gruplar içerisinde çocuklar, gençler, yaşlılar, engelliler, göçmenler, azınlıklar, eski hükümlüler, kadınlar, tek ebeveynli aileler ve yoksullar yer almaktadır. Sosyal hizmetler ile bu dezavantajlı grupların sosyal sorunlarının çözümlenmesi ve toplumla bütünleşmesi hedeflenmektedir. Diğer taraftan sosyal hizmet disiplini köken itibari ile kilise hayırseverliğinden gelen bir yardımlaşmanın ve paylaşmanın mesleğe dönüşmüş halidir. İlk zamanlarda kiliseler tarafından sunulan sosyal hizmetler, zamanla devlet vasıtasıyla uygulanmaya başlamış daha modernize olmuş ve kurumsal niteliğe kavuşmuştur. Ancak, kavuştuğu bu nitelik sonrasında devletin ve bazı grupların ideolojik temelleri ile seküler bir yapıya dönüşerek dinden uzaklaştırılmıştır. Daha açık bir ifade ile dini kuruluşların ve inanç gruplarının aracılığı ve manevi değerlerin etkisi ile ortaya çıkan sosyal hizmetler, Sanayi Devrimi ile birlikte kurumsal bir niteliğe dönüşmüş; ancak bu dönüşümle sosyal hizmet laik ve sadece pozitivist bir anlayışa doğru yönelmiştir. Bilim dünyasındaki gelişmeler, laikleşme ve sekülerleşme; insanların yaşadıkları problemlere ahlaki açıklamalardan ziyade bilimsel ve rasyonel açıklamalar getirmiş dolayısıyla bu durum sosyal hizmetlerin manevi boyuttan uzaklaşmasının temel nedeni olmuştur hatta sosyal hizmetlerde maneviyat ve din olgusuna bakış, düşmanlık ile karakterize etmeye başlamıştır. Fakat 80’li yıllarda sosyal hizmette din ve maneviyatın eksikliği Max Siporin, Rahibe Vincentia Joseph ve

Edward R. Canda gibi bazı sosyal hizmet uzmanları tarafından sorun olarak görülmüş ve olması gerekliliği savunularak, sosyal hizmetlerde maneviyata geri dönülmesine ilişkin çağrılar yapılmıştır,¹ çünkü din ve maneviyatın başta sağlık olmak üzere insanın ruhani yapısındaki huzursuzlukları giderdiği yapılan araştırmalar ile ortaya konulmuştur. Örneğin, “*Fehring ve arkadaşları (1997), yaşlı kanser hastalarında iç güdümsel dindarlıkla daha yüksek iyimserlik ve daha düşük sıkıntı arasında pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir. Poloma ve Pendleton, 1990’da Kuzey Amerika ve Avrupa’da gerçekleştirdikleri çalışmada dindar kimselelerin dindar olmayanlara oranla daha yüksek bir mutluluk ve yaşam memnuniyeti seviyesine sahip olduklarını tespit etmişlerdir. Donovan ve Halpern (2002), Helliwell ve Putnam (2005) da dini inançlara sahip kimselelerin, kendisini ateist olarak ifade edenlerden daha yüksek bir yaşam memnuniyetine sahip olduklarını saptamışlardır. Diğer taraftan Şengül, 2007’de dindarlıkla ruh sağlığı arasındaki ilişki üzerine yaptığı çalışmada insanların dindarlık boyutlarındaki artışın anksiyete oranlarında azalma sağladığını, öte yandan yine bilgi ibadet yönünün ve sosyal yönünün kişideki düşmanca tavırları azalttığını tespit etmiştir. Yine, 2008’de Güven tarafından İstanbul’da 305 yetişkin üzerinde yapılan çalışmada öznel dindarlık algısı arttıkça insanlarda depresyon düzeylerinin düştüğü tespit edilmiştir.*”² Dolayısıyla sosyal hizmete gereksinim duyan müracaatçılara, daha iyi hizmet sunabilmek; hem manevi hem de maddi sorunlarının çözümünde destek olabilmek için manevi ya da dini sosyal hizmetler yaklaşımı gelişmiştir. Dini sosyal hizmet, toplum içinde dezavantajlı olan grupların yoksunluk içinde buldukları

---

¹ Hıdır Apak, *Sosyal Hizmet ve Maneviyat*, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 2018), 57-62.

² Ümit Horozcu, *Tecrübi Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki*, (Milel ve Nihal, 7/1, 2010), 217-221.

maneviyatlarını güçlendirmeye; manevi sosyal sorunlarının çözümlenmesine ve ruhsal iyilik halinin sağlanmasına yönelik itikat sistemlerinin oluşturulmasına yardımcı olan hizmetlerdir. Sosyal hizmetlerdeki bu yeni yaklaşım, dini ve manevi rehabilitasyon ile hedef kitlesinin ruhani iyilik halinin sağlanmasını, manevi olarak iç huzurun oluşmasını, manevi risklere karşı bilinçli olunmasını hedeflemektedir.

Bu çalışmada öncelikle dini sosyal hizmetlere ilişkin kavramlar açıklanarak dini sosyal hizmetlerin kavramsal açıdan temellendirilmesi yapılmıştır. Bununla birlikte dini sosyal hizmetlerin amacına ve önemine değinilerek, neden sosyal hizmetlerde daha çok ilgi görmesinin gerekliliği ortaya konulmuştur. Sonrasında ise Türkiye özelinde dini sosyal hizmet uygulamalarına yer verilerek; Türkiye'deki durumu ve eksiklikleri tespit edilmiş ve bu doğrultuda alan yazında konuya ilişkin daha fazla araştırmaların yapılarak farklı perspektiflerden de incelenip dini sosyal hizmetlerin gelişimine katkı sunulması önerilmiştir.

1. Kavramsal Zemin

1.1. Sosyal Hizmet Kavramı

Sosyal refahın önemli kurumlarından biri olan sosyal hizmet, sosyal sorunları çözmek için yardım tekniklerini disiplinli bir şekilde uygulayan bir meslek dalıdır.³ Daha geniş bir ifade ile sosyal hizmet; toplum içinde dezavantajlı olan grupların problem çözme ve problemlerin üstesinden gelme kapasitelerini arttırmayı; kaynak, hizmet ve olanak sağlayacak sistemlerle müracaatçıları buluşturmayı; hizmetlerin etkili ve insancıl olarak işlev görmesini sağlamayı ayrıca sosyal politikaların gelişimi ve

³ Sheafor Bradford W., Charles R. Horejsi and Gloria A. Horejsi, *Techniques and Guidelines for Social Work Practice*, (Boston: Allyn and Bacon, 1988), 3.

ilerlemesi için katılımında bulunmayı amaçlayan bir meslektir.⁴ Hem kişiye hem de kişinin çevresine aynı anda odaklan sosyal hizmet; her bireyi biyolojik, entelektüel, duygusal, sosyal, ailesel, manevi, ekonomik, toplumsal vb. birçok boyuta sahip bir bütün olarak görmeye çalışır.⁵ Bu doğrultuda da sosyal hizmet, kişi ya da grupların kendi bünye ve şartlarından doğan ya da kontrolleri dışında meydana gelen maddi, manevi ve sosyal yoksunlukların giderilmesine ve ihtiyaçların karşılanmasına, sosyal sorunların çözümlenmesine yardımcı olan; hayat standartlarının iyileşmesini ve de yükseltilmesini amaçlayan sistemli ve programlı hizmetlerdir.⁶ Bu hizmetler sosyal hizmetler adı altında gerçekleştirilir. Bu bağlamda dar anlamıyla sosyal hizmetler; “toplumdaki özel gereksinim gruplarına, onların bedensel, ruhsal ve sosyal yapılarından gelen eksiklik, aksaklık durumlarında, koruma gözetme, kendine yeterli duruma gelebilmelerini sağlama amacıyla devlet, özel ve gönüllü kuruluşlar tarafından düzenlenen önlemleri” kapsamaktadır. Geniş anlamda ise sosyal hizmetler; “eğitim, sağlık, sosyal güvenlik (sosyal sigortalar ve sosyal yardım hizmetleri), konut, toplum kalkınması, insan kaynağının geliştirilmesi, aile planlaması, bedensel ve ruhsal engelliler için yapılan hizmetler, ıslah hizmetleri gibi bireyin insan onuruna yakışır bir yaşam tarzı sürmesi için gerekli olan birçok konuyu bünyesinde barındırmaktadır.”⁷

Her bireyin büyümesi ve gelişmesi, başkaları tarafından sağlanan rehberlik, beslenme ve korumayı gerektirir ve o kişinin benlik kavramı ve hatta hem fiziksel hem de psikolojik olarak hayatta kalması diğer insanla-

⁴ Veli Duyan, *Sosyal Hizmetin İşlev ve Roller*, (Toplum ve Sosyal Hizmet, 14/2, 2003), 2.

⁵ Sheafor, Bradford W., Charles R. Horejsi and Gloria A. Horejsi, *Techniques and Guidelines for Social Work Practice*, (Boston: Allyn and Bacon), 7.

⁶ Veli Duyan, *Sosyal Hizmetin İşlev ve Roller*, 2.

⁷ Sevgi Işık Erol, *Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Sosyal Hizmetler*, (Ankara: İKSAD Yayıncılık, 2019), 47-48.

rın kararlarına ve eylemlerine bağlıdır. Dolayısıyla insanların insanlara ihtiyacı vardır. Bu bağlamda sosyal hizmetler ise bu etkileşimlerin ve ilişkilerin kalitesini ve etkililiğini iyileştirmeyi; başka bir deyişle, danışanların sosyal işlevselliğini geliştirme ve aynı zamanda sosyal işlevselliği etkileyen sosyal koşulları iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Sosyal işlevsellik, bir kişinin temel ihtiyaçlarını karşılamak ve toplumdaki başlıca sosyal rollerini yerine getirmek için gerekli olan görevleri ve faaliyetleri yerine getirme yeteneği ile ilgilidir. Sosyal hizmetler insanların sosyal işlevselliğini iyileştirmeye yönelik taahhütlerini yerine getirmek için öncelikle sosyal bakım, sosyal tedavi ve sosyal iyileştirme olarak sınıflandırılan faaliyetleri gerçekleştirirler. Sosyal bakım ile ihtiyacı olan insanlara yaşamın temellerine erişim sağlamak ve psikososyal ihtiyaçlarını karşılama fırsatları yaratmak için eylemlerde ve çabalarda bulunurlar. Sosyal tedavi ile bir bireyin veya ailenin işlevsiz, sorunlu veya rahatsız edici düşünce, duygu ve davranış kalıplarını değiştirmek veya düzeltmek için tasarlanmış eylemleri kullanarak öncelikle eğitim, danışmanlık veya çeşitli terapi biçimleri yoluyla bireysel veya aile değişimini kolaylaştırmaya odaklanırlar. Sosyal iyileştirme ile de belirli bir işlevsellik alanında, sorunlu olarak tanımlanmış bir “sorun” olmaksızın örneğin; gençlik eğlence programları, sağlıklı bebek klinikleri ya da iş eğitimi programları gibi hizmetlerle danışanların büyümesine ve gelişmesine katkı sağlarlar.⁸

1.2. Maneviyat Kavramı

Sözlük anlamı olarak maddi olmayan, manevi şeyler şeklinde tanımlanan maneviyat kavramı,⁹ genellikle resmileştirilmiş dinler aracılığı ile açıklanmaya çalışılmakta ve de yaşam olaylarına canlılık ve anlam katan

⁸ Sheafor, Bradford W., Charles R. Horejsi, and Gloria A. Horejsi. *Techniques and Guidelines for Social Work Practice*, (Boston: Allyn and Bacon), 4-7.

⁹ TDK, (2016).

soyut unsurlara odaklanan bir inanç sistemi olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ Diğer taraftan batı literatüründe ise maneviyat olgusunda, mutlak manada dini bir unsurun bulunması şart olmamakla birlikte; dini duyguların, maneviyatın dışında düşünülmesi gerekmemektedir.¹¹ Buna göre batıda maneviyat kavramının sözlük anlamı; canlandırıcı güç; cisimsiz bilinç, yani maddi form veya maddeden yoksun, soyut; cennet zihniyeti ve “kiliseye ait” olan şeklindedir.¹² Ancak, “International Classification of Functioning, Disability and Health” (ICF) ise din ve maneviyatı birlikte değerlendirerek din ve maneviyatı; “ilahi bir güçle bağlantı kurmak, manevi ya da dini değerlerin anlamını bulmak ve kendini gerçekleştirmek için örneğin; dini bir amaç ve manevi tefekkür etmek için bir kiliseye, tapınağa, camiye veya sinagoga katılmak, dua etmek veya dini veya manevi faaliyetlere, organizasyonlara ve uygulamalara katılmak” şeklinde açıklamıştır.¹³ “Psikolojide ise maneviyat bireyin; Tanrı’dan ziyade kendine yöneldiği, içten gelen istek ve uyarıların ifadesi olarak açıklanmaktadır.”¹⁴ Son olarak Canda ve arkadaşları maneviyat olgusunu dört perspektiften ele alarak açıklamaya çalışmıştır. Buna göre ise maneviyat:¹⁵

¹⁰ Todd A. Maugans, “The Spiritual History”. *Archives of family medicine*, 5(1), (1996), 11.

¹¹ Sema Sağlık Kurtuluş, “Maneviyat Ekseninde Bakım ve Manevi Sosyal Hizmetler”. Çevrim içi Erişim: http://www.manevibakim.com/bilim_alanlari/manevi_sosyal_hizmetler/makale_05.asp

¹² Rabbi Moshe ben Asher, “Spirituality and Religion in Social Work Practice”. *Social Work Today*, 7, 1-7 (2001), 2.

¹³ WHO and Classification ASaTT, *International Classification of Functioning, Disability and Health; Assessment, Classification and Epidemiology Group*: WHO: Submitted (2001), 176.

¹⁴ Rabiye Eğlence, Nuray Şimşek, *Hemşirelerin Maneviyat ve Manevi Bakım Hakkındaki Bilgilerinin Değerlendirilmesi*, (Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 1, 2014), 49.

¹⁵ Canda, Edward R., Leola Dyrud Furman and Hwi-Ja Canda, *Spiritual Diversity in Social Work Practice: The Heart of Helping*, (USA: Oxford University Press, 2019),

- İnsan yaşamının ve gelişiminin bir süreci,
- Bir anlam, amaç, ahlak ve iyi olma duygusu arayışına odaklanmak,
- Kişinin kendisiyle, diğer insanlarla, diğer varlıklarla, evrenle ve nasıl anlaşılırsa anlaşılısın (örneğin; animistik, ateist, tek tanrılı, çok tanrılı, teistik veya başka şekillerde) nihai gerçeklikle ilişki,
- Önemli önceliklerin merkezi etrafında yönlendirmek ve kutsal ya da kişi ötesi bir aşkınlık duygusuyla örneğin; kutsal veya kişi ötesi olana bağlanmaktır.

Apak'a göre din ve maneviyat kavramlarının arasındaki ilişkiye bakıldığında literatürde dört farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Bu dört görüşe göre; "din ve maneviyat aynıdır", "din ve maneviyat ayrı kavramlardır", "din olmadan maneviyat; maneviyat olmadan din var olabilir" ve "maneviyat dinî kapsar." Kavram üzerine hem fikir olunan nokta ise din ve maneviyatın farklı olmakla birlikte birbirleri ile örtüşen olgular olmasıdır.¹⁶

Nitekim kavrama ilişkin tanımlara bakıldığında maneviyat olgusunun dini ya da dini olmayan biçimlerde ifade edildiğini ve maneviyatın bireylere ruhsal iyilik hali ve ruhsal doygunluk sağlayan itikat sistemlerinin bütünü olduğunu söylemek mümkündür. Daha spesifik bir betimleme ile maneviyat, insanın iyi ve olumlu yanını geliştiren ve içsel tarafının faydalı olan yönünü ortaya çıkaran manevi şeylerdir.

1.3. Din Kavramı

İnsanlıkla ilgili olan manevi olguların ilki din olgusudur. Din aynı zamanda insanın öz varlığı hakkındaki bilinci ile birlikte ortaya çıkıp,

5.

¹⁶ Hıdır Apak, *Güçlendirme ve Maneviyata Duyarlı Sosyal Hizmet*, (*The Journal of Academic Social Science Studies*, 67, 2018), 404.

gelişen ilk sorudur. Bu soru ise ilk metafizik olgudur, çünkü insan bu soruyla kendi çevresinde var olan şeylerinde üzerinde kendi varlığını aşan tasarımlara da yükselmeye zorlanmıştır. Diğer bir deyişle insan kendisini ve evrenin neden var olduğunu düşünürken; zorunlu olarak bu evreni ve kendilerini yaratan bir Tanrı’nın varlığını düşünmüş ve varlığına inanmıştır.¹⁷ Dolayısıyla insanoğlu kendi anlamını ararken kendisinden üstün olanın varlığına, gücüne inanmış ve din; insanlığın bu değer ve hedeflerin açık ve eksiksiz bir şekilde bilincine varma ve etkilerini sürekli olarak güçlendirme ve genişletme yönündeki asırlık çabası olmuştur.¹⁸ Bu çaba ile din kavramına ilişkin birçok tanımlar yapılmış; ancak bilim adamları, genel olarak inandırıcı bir genel din teorisinin bulunmadığı konusunda hemfikir olmuşlardır. Geertz’in, antropolojik din teorisini "durağan" olarak adlandırmasından çeyrek yüzyıl veya daha fazla bir süre sonra, dinle ilgili her disiplindeki yazarlar, terimin bir tanımının bile hala fikir birliğinden uzak olduğunu kabul ederler.¹⁹ Bu bağlamda insanlık kadar eski olan din olgusunu günümüzde tanımlamak hala çok zordur, çünkü hemen hemen herkesin kendisine özgü bir “din tanımının” var olduğu görülmektedir.

Doğan (1979), din olgusunu tanımlarken iki farklı perspektiften açıklamaya çalışmıştır. Öncelikle din olgusunu genel anlamıyla ele alarak “insanın kaderini bağlı gördüğü üstün bir güç veya ilkeye inancı, bu inancın sonucu olan ve bir yaşama kuralı yaratabilecek zihni ve ahlaki tutum” şeklinde tanımlamıştır. Sonrasında ise din olgusunu İslam’a göre

---

¹⁷ Kamıran Bîrand, *Din Kavramının İncelenmesi Hakkında*, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8/1-4, 1961), 15.

¹⁸ Albert Einstein. "Science and religion." Conference on Science, Philosophy and Religion Their Relation to The Democratic Way of Life, (1940), 605.

¹⁹ Guthrie Stewart Elliott, *Religion: What is it?*, (Journal for the Scientific Study of Religion 1996), 412.

tanımlamış ve buna göre ise din; “akıl sahibi şuurlu insanları kendi irade ve arzuları ile hak ve gerçeğe, mutlak hayır ve saadete götüren, insanlara saadet yollarını gösteren ve peygamberlerin vahiy ve ilhamına dayanan ilâhi bir kanundur”dur.²⁰

Hick ise din olgusunu; fenemolojik, psikolojik, natüralistik, sosyolojik ve dini nitelikli tanımlamalar ile açıklamaya çalışmıştır. Fenemolijik tanımlamaya göre din, “*dinin kabul edilen bütün formları için müşterek olanı ifade etmeyi hedefler*”; psikolojik nitelikli tanımlamaya göre ise “*din, ferdi insanların kendi yalnızlıklarında, kutsal olarak kabul ettikleri şeyle ilişkide olduklarını düşünecek şekilde yaşadıkları duygu, davranış ve tecrübelerdir*”; sosyolojik nitelikli tanımlamaya göre ise “*din, insanların çeşitli toplumlarda geliştirdikleri bir inanç, uygulama ve kurumlar koleksiyonudur*”. Natüralistik bir nitelik taşıyan tanımlamada ise din, “*yetilerimizin özgür çalışmasını engelleyen kaygıların toplamı; duygunun yücelttiği, tutuşturduğu ve aydınlattığı ahlaktır*”. Son olarak dini nitelikli tanımlama da ise “*din, varlıkları bizim bilgimizi aşan bir gücün tezahürleri olduğunun kabulü*”²¹ şeklinde tanımlanmaktadır.

İnsanın kendisini ve içinde bulunduğu evreni anlama arayışının doğurduğu doğaüstü bir güce inanma gereksinimi, dinleri beraberinde getirmiştir. Öyle ki her toplumda insanın bir inanma ihtiyacı olmuştur. İnsan, benimsediği din ve inancı doğrultusunda hayatına bir anlam katmaya çalışmış; yaşamına kurallar getirmiştir. Bu kuralları yerine getirerek, kendisini yaratanına inanarak, bu dünyada yalnız olmadığını bilerek; kendisini duyan, gören, ona şah damarından daha yakın olan ve zor du-

²⁰ Lütfi Doğan, *Din ve Toplum*, (Istanbul Journal of Sociological Studies, 17, 1979), 74-75.

²¹ John Hick, Çev. İsmail Çetin, *Din Felsefesi Nedir?*, (U.Ü.İ.F. Dergisi, 4/4, 1992), 240.

rumda kaldığında yardım eden bir varlığın olduğunu hissederek iç ve dış dünyasında manevi huzura ermiştir.²²

1.4. Dini Sosyal Hizmet Kavramı

Dini sosyal hizmet literatürde; “maneviyata duyarlı sosyal hizmet”, “sosyal hizmet ve maneviyat”, “din, maneviyat ve sosyal hizmet”, “din ve maneviyata duyarlı sosyal hizmet” vs. şeklinde çeşitli ancak birbirine yakın kavramlar ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kavramlar incelendiğinde ise içerik olarak kavramların tanımlanması benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda dini sosyal hizmetler; “korunmaya ve bakıma muhtaç olan dezavantajlı grupların maddî-manevî, huzur ve mutluluğuna, rehabilitesine katkı sağlamak amacıyla sunulan din eğitimi hizmetleridir.”²³ Maneviyata duyarlı sosyal hizmet ise; “müracaatçıların özellikle dezavantajlı grupların sorunları ile başa çıkmada etkili olacağı düşünülen manevi destek kaynaklarını, mesleki disiplin çerçevesinde maneviyat ile bağlantı kurmak suretiyle müracaatçı yararına sunmaktır”.²⁴ Dini sosyal hizmetlerin; din ve maneviyat ekseninde şekillendirilerek kavramlaştırılmaya çalışılmasının nedeni, din ve maneviyat olgularını bir birinden ayrı tutma gayesinden ya da birbirinden ayrıştırılamamasından gelmektedir. Alan yazında din ve maneviyatın yararlarına yönelik hemfikirlik olsa da bazı düşünürler, din ve manevi konuların mesleki bir disiplin içerisinde bulunmasını bilimsel bulmaz iken bazı düşünürler ise etik kaygılar nedeniyle mesafeli bir duruş sergilemektedir. Bazıları da din ve maneviyatın birbirinden farklı şeyler olduğunu varsayarak bu iki kavramı

²² Ali Rıza Aydın, *İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri*, (Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 9/2 2009), 89.

²³ Saadettin Özdemir, *Dini Sosyal Hizmetlerin Temelleri*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25, 2012),193.

²⁴ Emel Yeşilkayalı, *Sosyal Çalışmada Maneviyata Duyarlı Müdahale*, (The Journal of Academic Social Science Studies, 53/2, 2016), 230.

aynı yerde kullanmaz iken kimileri de maneviyatı dinden ayırarak maneviyat olgusuna tinsellik olarak yaklaşmakta ve daha sıcak bakmaktadırlar. Kısacası özelde ve genelde sosyal hizmette din ve maneviyata karşı bir ön yargı var olup, bazı iyi niyetli yaklaşanlar bile dinden arındırılmış bir maneviyat anlayışına daha sıcak bakmakta ve dine karşı kaygı sergilemektedirler. Diğer taraftan bazıları ise sosyal hizmette maneviyata dahi tamamen uzak durmaktadırlar.²⁵

Görüldüğü üzere dini sosyal hizmetler her ne kadar farklı şekilde kavramsallaştırılsa da ortak amaç, bireyin, inanç dünyasına ve bireyin yaşadığı kültürel değerlere önem verilmesi ve müracaatçının manevi yanına odaklanılması gerektiği hususunun vurgulanmasıdır.²⁶ Bu bağlamda genel anlamı ile dini sosyal hizmet, toplum içinde dezavantajlı olan grupların yoksunluk içinde buldukları maneviyatlarını güçlendirmeye; manevi sosyal sorunlarının çözümlenmesine ve ruhsal iyilik halinin sağlanmasına yönelik itikat sistemlerinin oluşturulmasına yardımcı olan hizmetlerdir.

2. Dini Sosyal Hizmetlerin Amacı ve Önemi

Makale İnsan, yaratılış itibari ile inanma ihtiyacına sahiptir. Bu inanma ihtiyacını kendisinden daha üstün olan güce inanarak giderme gayesinde her daim olmuştur. İnsan, özellikle içinde bulunduğu olumsuz durumlarında ya da başına gelen felaketler ve de kötü olaylar karşısında inanmaya ve inandığından manevi güç almaya daha ihtiyaç duyar. Öyle ki böyle dönemlerde insan; “Niçin ben?, Neden ben?” gibi sorularla inandığını sorgulamaya, manen iyi olmama haline ya da ümitsizliğe dü-

²⁵ Nevzat Gencer, *Sosyal Hizmet Maneviyat ve Din*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021): 76.

²⁶ Vehbi Ünal, *Maneviyata Duyarlı Sosyal Hizmet*, (*Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 25/2, 2021): 603.

şerler. İçinde buldukları bu dönemde ise unuttukları şey inançları ve belki de dinleridir. Dini sosyal hizmetler, manevi desteğe ihtiyacı olan bu insanları içinde buldukları durumdan kurtaracak olan ve kendilerine çıkar yolu gösterecek olan din ve maneviyata ilişkin hizmetlerin sunumudur. Diğer bir deyişle dini sosyal hizmetin amacı yoksunluk içinde bulunan müracaatçılarına sadece madden yardım sağlamak değil, aynı zamanda manen de yardım sağlayarak tam iyilik hallerinin oluşmasına destek vermektir. Bu bağlamda insan temelli dini ya da manevi sosyal hizmetlerin öneminden evvel gayelerini şu şekilde sıralamak mümkündür:²⁷

- “İnsanların sosyal hayatlarını da etkileyen manevi sorunlarının çözümünde manevî kapasitelerini geliştirmek”,
- “İnsanlara manevî açılımlar tanıyan inanç sistemleri ile bağlantılı olmalarını sağlamak”,
- “İnanç sistemlerinin insanlar üzerinde daha etkili olması yönde zemin ve kurumsal yapı oluşturmak”,
- “Manevî sosyal hizmetler ruhuna uygun değişik sosyal gruplara yönelik politikaların geliştirilmesine ve uygulanmasına katkı sağlamaktır”.

Dini sosyal hizmetler; sosyal hizmetlere ihtiyaç duyan grupların ya da bireylerin inanç ve düşüncede sapkınlıklara yönelmesinin önüne geçmek, manevi rahatsızlıklarını terapi ve telkin ile çözmek, manevi risklerden uzak durmasını sağlayarak iç huzura kavuşmasını sağlamak gayesindedir. Öte yandan manevi rahatsızlıkları olan sosyal sorunlu kişilerin sosyal bilinçlenmeleri ve topluma uyumları için, güzel ahlâk ve üstün

---

²⁷ Ali Seyyar, *Şehit Yakınlarına Manevî Sosyal Hizmet Uygulamaları*, (3. Ulusal Sosyal Hizmet Öğrenci Kurultayı, 2015), 4.

karakter geliştirmeye yönelik sosyal ahlâk eğitim programlarını esas alarak toplum hayatına tekrardan kazandırmayı hedefler.²⁸ Bu amaç ve hedefleri doğrultusunda sosyal hizmetlerde din ve maneviyatın önemini Mathews²⁹ şu şekilde sıralamıştır:

- Maneviyatın Sağlığa olan Katkısı: Yapılan araştırmalarda dini inançlarına bağlı olma, dini ritüelleri düzenli yerine getirme sağlıkla ilgili birçok yarar sağlamaktadır. Örneğin; “Gall ve Cornblatt’ın (2002) yaptığı araştırma, meme kanserine yakalandığı halde hayatta kalabilen bazı kimselerin duygusal streslerini azaltmada pozitif Tanrı gibi manevi inançlarını kullandıklarını ortaya koymuştur. Bu hastalıkla ilgili olarak Feher ve Maly de (1999) benzer sonuçlara ulaşmıştır. Flannelly ve arkadaşları ise 2002 yılında din görevlileri ile sıradan insanların ölüm durumlarını karşılaştırmışlardır. Gerek cinsiyet gerekse yaş unsurlarını dikkate aldıkları araştırmada din görevlilerinin sıradan insanlara göre %10-25 daha fazla hayatta kaldıklarını tespit etmişlerdir. D.G. King 1990’da ve Gartner, D.B. Larson ve G.D. Allen, 1991’de yaptıkları çalışmalarda dini bağlılık ile sağlıklılığın ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. E. Idler ve S. V. Kasl, yine dindarlığın bedensel fonksiyon kayıplarına (1997), Ellison ve Levin mide ve bağırsak rahatsızlıklarına (1998) ve A. Colantonio ve arkadaşları serebrovasküler rahatsızlıklara (1992) olumlu (iyileştirici) etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Naci Kula, yaptığı araştırmada bedensel engellilerin, yaşamış oldukları zorlukları aşmada dini başa çıkma yöntemlerine başvurduklarını saptamıştır”³⁰

Dolayısıyla sosyal hizmet mesleğinin de bir yönü ile sağlık ile ilişkili

²⁸ Ali Seyyar, *Şehit Yakınlarına Manevî Sosyal Hizmet Uygulamaları*, 4.

²⁹ Ian Mathews, çev. Nebile Özmen, *Sosyal Hizmet ve Maneviyat*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 30-36.

³⁰ Ümit Horozcu, *Tecrübi Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki*, 226-229.

olmasından dolayı sosyal hizmette din ve maneviyata ilişkin uygulamaları çekici kılmakta ve teşvik etmektedir.

- **Bilimin, Mantığın ve Rasyonalizmin Yetersizliği:** Bilimin tek başına her şeye yeterli gelmediği bilinen bir gerçektir. Hatta Einstein, dinsiz bir bilimi “topaldır”³¹ şeklinde tarif etmiştir. Mathews’de sosyal hizmette bilimsel açıklama, mantık ya da rasyonel düşünceyi göz ardı etmemekle beraber manevi düşünme yöntemlerinin, sosyal hizmet uzmanlarının günlük düzeyde boğuşmak durumunda kaldığı olaylarda bir farkındalığa ve problem çözümünde daha bütüncül bir anlayışa olanak sağladığını belirtmektedir. Mathews’e göre sosyal hizmetin kapsamı alanında olan aile içi sorunları, istirmacı davranışları ve deneyimlemeleri, duygusal acı, ayrılık ve yakınlarını kaybetme sorunları, toplumsal çözülme, işsizlik ve yoksulluk gibi daha geniş yoksunlukları, ırkçılık ve homofobik gibi baskı konularını ve toplumsal cinsiyet eğitim etkilerini sade mantıksal ya da bilimsel açıdan yaklaşarak çözmeye kalmak eksik ve yetersiz kalabilmektedir.
- **Bütüncül Değerlendirme:** Sosyal hizmette maneviyatın ciddiye alınmasının bir diğer önemi, son zamanlarda bütüncül değerlendirme üzerine yapılan vurgulardır. Son zamanlarda beden, zihin ve ruh eşliğinde sosyal hizmet üzerine vurguyla beraber hizmetten yararlananların deneyimlerini ve bağlamlarını dikkate alan bütüncül hizmet yöntemleri sosyal hizmette “kutsal kâse” haline gelmiştir. Yani sosyal hizmete ihtiyaç duyan kişilere psikolojik, biyolojik ve sosyolojik hizmet sunma bütüncül bir yaklaşım olmakta dolayısıyla bu sosyal sorunlu grupların ruhsal bakımdan maneviyatının da

---

³¹ Albert Einstein, *Science and Religion*, 605.

güçlendirilmesi bu kişilerin manevi güçlerini de harekete geçirecek ve yapılan yardım sadece madden değil manen de olacağından tam iyilik hallerinin oluşmasına katkı sağlanacaktır.

- Hizmetten Yararlananların Manevi İhtiyaçlarının Tanınması ve Dikkate Alınması: Sosyal hizmetlerden yararlanan bireylerin, manevi ihtiyaçlarını da dile getirmesi ve maneviyatlarının kendilerine yarar sağladığını belirtmeleridir.
- Dinin Sosyal Bakım Üzerindeki Etkisi: Tarihsel süreç içerisinde din ve dini değerler, sosyal hizmet mesleğinin temelini oluşturmuş ve her daim yakından ilişkili olmuştur. Sosyal hizmet mesleği kiliselerin gönüllü yardımseverlik anlayışı ile doğan daha sonraları meslek haline gelen bir disiplindir. Bu durum ise din ve maneviyat olgularının sosyal hizmet disiplindeki önemi gösteren bir diğer durumdur. Gerek İslam Dininin gerekse diğer büyük dinlerin inanç esasları doğrultusunda yardımlaşma anlayışı, toplumlarda sosyal adaletin yaratılmasına katkı sağlamıştır.

Sosyal hizmetlerde din ve maneviyatın katkısı yadsınamayacak derecededir. Din ve maneviyat yaklaşımli sosyal hizmetler, dezavantajlı grupların tam iyilik hallerinin sağlana bilmesi için bir gereklilik niteliğindedir. Değişen kapitalist ve adaletsiz dünya düzeninden dezavantajlı grupların daha çok etkilendiği gerçeği göz önünde bulundurulduğunda bu riskli grupların; içinde buldukları bu olumsuzluklardan çıkabilmesi ve yeniden ruhlarının beslenebilmesi için sadece modern ve maddi sosyal hizmet sunumlarının yetersiz kalacağı öngörüsü, din ve maneviyat eksenindeki dini sosyal hizmetlerin önemini ortaya koymaktadır. Metni buraya yazılacak/yapıştırılacak.

3. Türkiye’de Dini Sosyal Hizmetin Durumu

Daha öncede belirttiğimiz gibi dini ya da manevi sosyal hizmetlerin hedef kitlesi genel sosyal hizmette olduğu gibi yine dezavantajlı gruplardır. Dezavantajlı gruplar içinde buldukları yoksunluk ve yoksulluk nedeni ile toplumda özel olarak korunmaya gereksinim duyan “çocuklar, gençler, yaşlılar, engelliler, göçmenler, azınlıklar, eski hükümlüler, kadınlar, tek ebeveynli aileler ve yoksullardır”. Bu kişilerin sadece maddi olarak değil, manevi olarak da korunması gerekmektedir. Şöyle ki sosyal hizmetler kavramı, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu’nun 3. maddesinde; *“Kişilerin ve ailelerin kendi bünye ve çevre şartlarından doğan veya kontrolleri dışında oluşan maddi, manevi ve sosyal yoksunluklarının giderilmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına, sosyal sorunların önlenmesi ve çözümlenmesine yardımcı olunmasını ve hayat standartlarının iyileştirilmesi ve yükseltilmesini amaçlayan sistemli ve programlı hizmetler bütünü...³²”*dür şeklinde tanımlanmıştır. Bu bağlamda manevi yoksunlukların giderilmesi, kanunda dezavantajlı gruplara verilen yasal bir haktır. Bu konuda bir diğer kanuni hak ise 1982 TC. Anayasasının başlangıç kısmında yer almaktadır. Buna göre *“Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu”* belirtilmiştir. Bu ve buna benzer kanunlarla manevi ihtiyaçlar kanunen tanınmış ve bir hak olarak verilmiştir. Dini sosyal hizmetlerin sunumu ise 1965 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’a³³ eklenen 7. mad-

³² Resmi Gazete, 1983 tarih ve 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu, Sayı: 18059, madde 3.

³³ Resmi Gazete, 1965 tarihli ve 12038 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Gö-

desinin 3. bendinde (Değişik: 2/7/2018 – KHK/703/141 md.), “*Öğrenci yurtları, eğitim kurumları, gençlik merkezleri ve kampları, ceza infaz kurumları, sağlık kuruluşları, sosyal hizmet kurumları ve benzeri yerlerde iş birliği esasına göre manevi danışmanlık ve din hizmeti sunmak*” ifadesi ile Diyanet İşleri Başkanlığına görev olarak verilmiştir. Aynı madde- nin 6. bendinde (Değişik: 2/7/2018 – KHK/703/141 md.) “*Göçmen, en- gelli, bağımlı gibi desteğe muhtaç kesimlere yönelik manevi danışmanlık hizmetleri yürütmek*” ifadesiyle de bu dini sosyal hizmetlerin kapsamı genişletilmiştir. Bu bağlamda ülkemizde dezavantajlı grupların manevi- yatlarını güçlendirmeye ya da manevi sarsıntılarının giderilmesine yöne- lik sunulan dini sosyal hizmetler; riskli gruplar içerisinde yer alan mahkûmlara, göçmenlere, kadınlara, engellilere ve gençlere yönelik olup bunun yanı sıra sosyal hizmet kurumlarında da ayrıca faaliyetler yürü- tülmektedir. Bu hizmetler ise manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetle- ri adı altında Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bünyesindeki Din Hizmet- leri Genel Müdürlüğü’ne bağlı “Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı ile “Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı” tarafından ye- rine getirilmektedir.

3.1. Göçmenlere Yönelik Dini Sosyal Hizmet

Günümüzde savaşlar, açlıklar, iç çatışmalar, yoksulluklar ve bunun gibi benzeri durumlar göçlerin tarihsel süreçte en ivme kazandığı zaman- ların yaşanmasına neden olmuştur. İnsanların isteyerek ya da zorunlu olarak yerlerinden edinilmesi sonucunda bugün Türkiye’de çoğunluğu kadın ve çocuk olan, 5 milyonu aşkın göçmen bulunmaktadır. 2020 yılı itibari ile Diyanet İşleri Başkanlığı tarafınca bu göçmenlere; zararlı ve istismarcı yapılardan korunmalarına ve toplumsal uyumu sağlamalarına

yönelik manevi danışmanlık hizmetleri verilmektedir. Manevi danışmanlık hizmetlerinin yanı sıra din hizmetlerine ulaşmaları ve maneviyatlarının güçlenmesine yönelik genel olarak Kur’an ve sünnet kaynaklı sahih ve güncel dini bilgi ile aydınlatılmaları gibi dini hizmetler sunulmaktadır.³⁴

DİB tarafından göçmenlere yönelik sunulan dini sosyal hizmetler, yurt içi ve yurt dışı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yurt içinde sunulan dini sosyal hizmetler sadece diğer ülkelerden gelmiş göçmenleri değil, yurt içinde mevsimlik göçü gerçekleştiren bireyleri de kapsamaktadır. Bu bağlamda, yerleşim yerlerinde, tarım alanları çevresinde ve oluşturulan geçici barınma merkezlerinde ikamet eden işçiler ve ailelerine, din hizmeti ve manevi danışmanlık hizmetleri sunulmaktadır. 2020 yılında 137’si yerleşim yeri, 14’ü geçici barınma merkezi olmak üzere toplam 151 koordinatörün rehberliğinde, dini sosyal hizmetler sunulmuştur. Yurt dışı (sınır ötesi) sunulan hizmetler ise Türkiye’de göçmenlerin çoğunluğunu oluşturan Suriyeli göçmenlerin ülkesi Suriye’de, terörden arındırılan bölgelerde sunulmaktadır. DİB; bu bölgelerde zedelenen zihin ve gönüllerin, yaralanan dini değerlerin ve hayatın iyileştirilmesine yönelik çalışmalar yapmaktadır. Bu doğrultuda Kur’an derslerinin yanı sıra vaaz, sohbet, cami dersi yanında temalı konferans, seminer vb. etkinlikler yürütmektedir.³⁵

---

³⁴ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Göçmenlere Yönelik Hizmetler*, Çevrim içi Erişim: <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Detay/493/%E2%80%8Bg%C3%B6C3%A7menlere-y%C3%B6nelik-hizmetler>

³⁵ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Din Hizmetleri Raporu 2020*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 202-215.

3.2. Hükümlü, Tutuklu ve Yüklülere Yönelik Dini Sosyal Hizmet

Genel sosyal hizmetlerden ziyade manevi ve dini sosyal hizmetlerin uygulanmasında en fazla önem arz eden gruplardan biriside hükümlü ve tutuklulardır. Bu kişiler ceza infaz kurumlarına bir şekilde suç içerikli davranışları nedeniyle hüküm giyerek girmiş insanlardır. Bu insanların iki yönden dini ve manevi sosyal hizmetlere ihtiyacı vardır. Birincisi bu kişiler, mahkûm niteliğinde insanlar olduğundan umutsuzluk içinde olup; maneviyatı zayıf, güçsüz düşmüş bireylerdir. İkincisi ise tahliye edildikten sonra hem toplumsal düzeni bozmamaları hem de topluma entegre olmaları konusunda; güzel ahlak kazandırılmış ve ıslah edilmiş şekilde çıkmış olmaları gerekmektedir. Bu bağlamda iki yönlü güçlendirilmeleri gereken bu bireylere dini ve manevi sosyal hizmetlerin uygulanması gerekliliği söz konusudur. Türkiye’de uzun yıllardır tutuklulara yönelik bu hizmetler devam etmektedir. Bu hizmetler ilk olarak Adalet Bakanlığı’nın DİB’e gönderdiği “05 Ağustos 1950 tarih ve 17565 sayılı” yazısı ile başlamıştır. Sonrasında ise DİB ve Adalet Bakanlığı işbirliği sonucu 30 Mart 2001 tarihinde imzalanan “Tutuklu ve Hükümlülerin Dini ve Ahlaki Gelişmelerini Sağlamaya Yönelik İşbirliği Protokolü” ceza infaz kurumlarında sunulan dini sosyal hizmetler için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu protokolün hemen sonrasında ise halen yürürlükte olan “Din ve Ahlak Bilgisi Müfredat Programı” yeniden hazırlanmış ve söz konusu protokol 2011 ve 2019 yıllarında güncellenmiştir. Bu kurumlardaki dini sosyal hizmetler, cezaevi vaizleri ve farklı unvanlardaki diğer personeller ile yürütülmekte olup, bu kapsamda Kur’an-ı Kerim dersleri verilmekte ve koğuş sohbetleri ve bireysel görüşmeler yapılmaktadır. Ayrıca konferans, dini bilgiler yarışmaları, hatim okuma

gibi etkinlikler de sunulan diğer hizmetlerdir.^{36, 37}

3.3. Engellilere Yönelik Dini Sosyal Hizmet

Toplumun bir diğer dezavantajlı gruplarından olan engelli bireyler içinde buldukları yoksunlukları nedeni ile zaman zaman toplumun diğerleri tarafından farklı bakış açılarına maruz kalmakta ve toplumsal uyum sürecinde birtakım olumsuzluklarla karşılaşabilmekte dolayısıyla sosyal dışlanmaya maruz kalabilmektedirler. DİB, engelliler konusunda toplumsal bilinci, farkındalığı ve duyarlılığı arttırmak için engelli bireylerin dini ritüellerini rahatlıkça yerine getirebilmelerine yardımcı olmak amacı ile manevi danışmanlık hizmetleri sunmaktadır. DİB, engelli bireyleri eğitim ve öğretime teşvik ederek, dini sorumluluklarını yerine getirebilme noktasında motivasyonlarının arttırılmasını sağlayarak, manevi gelişimlerine katkı sağlayıcı hizmetler sunmaktadır. Ayrıca DİB, bu bireylerin toplum içerisinde huzurlu, aktif, etkin bir şekilde rol almalarını sağlayacak çeşitli faaliyetlerde yürütmektedir. Bu hizmetler ve faaliyetler ise engelli bireyler için camilerin ve Kur’an kurslarının erişilebilir ve ulaşılabilir hale getirilmesi, işaret dili ile hutbe okunması, görsel, işitsel özel yayınların hazırlanması, hac-umre hizmetleridir. Bu manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri, ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği içerisinde hareket edilerek yürütülmekte ve engelli koordinatörlerince takip edilmektedir.³⁸

---

³⁶ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Hükümlü, Tutuklu ve Yükümlülere Yönelik Hizmetler*, Çevrim içi Erişim:

<https://dinhizmetleri.diyane.gov.tr/Detay/492/%E2%80%8Bh%C3%BCk%C3%BCml%C3%BC-tutuklu-ve-y%C3%BCk%C3%BCml%C3%BClere-y%C3%B6nelik-hizmetler->

³⁷ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Din Hizmetleri Raporu 2017*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 86-87.

³⁸ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Engellilere Yönelik*

Engelli bireylere yönelik dini sosyal hizmetlerin etkinlik ve verimliliğini artırmak ve daha fazla engelli bireye bu hizmetlerin ulaştırılması amacıyla “Diyanet İşleri Başkanlığı Engellilere Yönelik Manevi Danışmanlık Hizmetleri Yönergesi”, 28.06.2019 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Diğer taraftan bu amaç doğrultusunda hala mevzuat düzenlemesi ve hizmet planlaması hususunda çalışmalar da devam etmektedir.³⁹

3.4. Sağlık Tesislerine Yönelik Dini Sosyal Hizmet

DİB ve Sağlık Bakanlığı arasında 07 Ocak 2015 tarihinde “Hastanelerde Manevi Destek Sunmaya Yönelik İşbirliği Protokolü” ile manevi danışmanlık ve dini hizmet talep eden hasta, hasta yakınlarına ve sağlık personellerine dini/manevi referanslardan hareketle hizmetler sunulmaya başlanılmıştır. Bu kapsamda dini sosyal hizmetler ile insanların “acılı, sıkıntılı, üzüntülü, korkulu hallerinde”; “yalnızlık ve ümitsizlik duygularına kapıldıklarında”; “ani değişimlerle gelen kriz durumlarında”, “maruz kaldıkları yeni duruma uyum sağlama ve baş edebilme noktasında”; becerilerini geliştirmelerine yardımcı olmaya çalışılmaktadır. Ayrıca sosyal destek talep eden bireylerin “sorularını cevaplamak, hayatlarına yeni bir anlam vermelerine eşlik ederek onlara moral kazandırmak” gibi manevi danışmanlık hizmetleri de DİB tarafından sağlanmaktadır. Bir diğer sunulan hizmet ise müracaatçının talebi doğrultusunda ve inandığı değerler çerçevesinde ibadet ve dua etmelerine olanak sağlanarak; gereksinim duydukları dini bilgilere kavuşmalarına yardımcı olunmasıdır. Tüm bu hizmetler ile müracaatçıların maneviyatı desteklenerek, hastalıklarından kaynaklanan dini ve manevi problemlerini aşmalarına yar-

Hizmetler, Çevrim İçi Erişim: <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Detay/491/%E2%80%8Bengellilere-y%C3%B6nelik-hizmetler->

³⁹ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Din Hizmetleri Raporu 2019*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 206.

dımcı olunmakta ve iyileşmelerine eşlik edilmektedir.⁴⁰

2015 yılında Türkiye’nin 6 ilinde ve 12 sağlık tesisinde, 20 personel ile başlayan dini sosyal hizmetlerin sunumu; 2020 yılı itibariyle 46 ilde, 122’si Sağlık Bakanlığı bünyesinde 3’ü de üniversite hastaneleri olmak üzere toplam 125 sağlık tesisinde sunulmuştur.⁴¹

3.5. Sosyal Hizmet Kurumlarında Dini Sosyal Hizmet

Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumları’nda (SHÇEK) dini sosyal hizmet uygulamaları ilk kez Diyanet İşleri Başkanlığı, Din Hizmetleri Daire Başkanlığının 27.07.1989 tarih ve 74 sayılı genelgesini il müftülüklerine ve SHÇEK’e bağlı kurum ve kuruluşlara bildirmesiyle başlamıştır. Ancak, bu faaliyetler kapsamında yapılan dinî sohbet ve konferanslar bağlamında ilgili hizmetler din karşıtı ön yargılı yaklaşımlar nedeni ile durdurulmuştur. 27.02.1992 ve 03.09.1996 yılları arasında durdurulan uygulamalar, daha sonra SHÇEK Genel Müdürlüğü’nün İl Sosyal Hizmetler Müdürlüklerine yazı göndermesiyle tekrar başlamış; fakat yine dini sohbet ve konferans uygulamalarıyla kuruluşlarda ne gibi faaliyetlere yer verildiği sorgulanmış ve uygulamadan vazgeçilmesi önerilmiştir. Uzun bir aradan sonra 2007 yılında uygulanmak istenen dini hizmetler, “26.02.2007 tarihinde Devlet Bakanlığı adına SHÇEK Genel Müdürlüğü ile Devlet Bakanlığı adına Diyanet İşleri Başkanlığı” arasında bir protokol imzalanmasıyla tekrar başlatılmıştır. Bu doğrultuda başka protokollerde imzalanmış fakat 26.10.2011 tarihinde kurumların adının ve bağlı olduğu bakanlıkların değişmesiyle yürürlükten kaldırılmış

---

⁴⁰ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Sağlık Tesislerine Yönelik Hizmetler. Çevrim İçi Erişim: <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Detail/489/%E2%80%8Bsa%C4%9F1%C4%B1k-tesislerine-y%C3%B6nelik-hizmetler->

⁴¹ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Din Hizmetleri Raporu 2020*, 247.

ve “Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı” arasında yeniden protokol imzalanmıştır.⁴² Bu protokol ile günümüzde sosyal problemler karşısında koruyucu ve önleyici tedbirler bağlamında “çocuk evleri, çocuk evleri sitesi, çocuk destek merkezleri, kadın konuk evleri, huzurevleri” gibi sosyal hizmet kurum ve kuruluşlarında DİB tarafından dini sosyal hizmetler sunulmaktadır.⁴³ Özellikle sosyal hizmet kurumlarında ikamet eden çocuklara, manevi değerlerin özümsetilmesi ve bu değerler ile “güçlenerek sorunların üstesinden gelme” öte yandan “toplumla bütünleşme becerisi” kazanmalarına katkı sağlanması için ayrıca faaliyetler yürütülmektedir. Bu hizmetlerin sunumunda 2017 yılında 1287, 2018 yılında 1882 ve 2020 yılında ise DİB bağlı 2.022 personel bu hizmetlerin sunumunda görev almıştır.⁴⁴

Sosyal hizmet kurumlarından bir diğeri ise huzurevleridir. Huzurevlerinde yaşlılara yönelik maneviyat destekli sosyal hizmetlerin sunumunda bütüncül bir yaklaşımın ve hizmetlerin olduğu görülmektedir, çünkü Türkiye’de huzurevlerinin belediyelere, vakıflara, derneklere, azınlıklara vs. ait olması, bunu engellemiştir. Huzur evlerinin farklı statüde olması din hizmetlerinden yararlanma konusuna farklı yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Özellikle kamu dışındaki huzur evleri, ya gereksiz görmeleri ya da ek bir maliyet getireceği gibi gerekçelerle din hizmetleri elemanı istihdam etmemeyi tercih edebilmektedirler. Bunun sonucunda ise bu hizmetlerin sunumu gerçekleşmemektedir.⁴⁵ Bu sorunun çözümüne yönelik DİB ile Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı arasında 2019 tarihinde bir protokol imzalanmıştır. Bu protokolle yaşlılara

⁴² Saadettin Özdemir, *Dinî Sosyal Hizmetlerin Temelleri*, 205-206.

⁴³ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Din Hizmetleri Raporu 2018*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 161.

⁴⁴ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Din Hizmetleri Raporu 2020*, 161-162.

⁴⁵ Saadettin Özdemir, *Dinî Sosyal Hizmetlerin Temelleri*, 207.

yönelik hizmet sunan sosyal hizmet kurumlarında dini sosyal hizmetlerde bütüncül bir yaklaşım kazandırılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda “Huzurevleri Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerini Geliştirme Çalıştayı” yapılmıştır. Bu çerçevede ilgili komisyon “Huzurevleri Müfredat Programı” ile dini rehberlik hizmeti sunan personele yönelik “Huzurevleri Çalışma Usul ve Esasları” hazırlamıştır. 81 il müftülüğüne gönderilen bu müfredat programı ve çalışma usul ve esasları ile yaşlılara yönelik bütüncül dini sosyal ⁴⁶ hizmetlerin ilk adımı atılmıştır.

Sonuç

Sosyal hizmet, bir toplumda en kırılgan ve hassas bireylerin oluşturduğu dezavantajlı grupların sorunlarının çözümlenmesine destek olan bir disiplindir. Din ve maneviyat ekseninde yeni bir yaklaşım olan ve literatürde çeşitli kavramlarla anılan dini ya da manevi sosyal hizmetler ise kişilerin manevi yoksunluklarının giderilmesi doğrultusunda müracaatçılarının ruhen iyilik hallerinin sağlanarak, iç huzura ve doygunluğa ermesini hedefleyen bir sosyal hizmet anlayışıdır. Bu anlayış; çağımızın bir gerekliliği olarak görülmektedir, çünkü içinde bulunduğu toplumun refah seviyesine erişemeyen dezavantajlı grupların manevi yönden de desteğe ihtiyacı olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla bir insanın tam iyilik halinin sağlanabilmesi için hem manevi hem de maddi desteklerin sosyal hizmetler tarafından sunulması gerektiği savunulmaktadır. Çıkış noktası dini kurumlarda yardımseverlik anlayışı olan bu mesleğin, bugün yine din ve maneviyatla hareket etmesi beklenmektedir. Nitekim zaten yoksunluk içinde bulunan, toplumda kendisi dışında kalanlara göre daha çok sosyal yoksunluklar yaşayan; dolayısıyla topluma entegre olamayan riskli grupların daha çok dini yönden desteklenmelerine; inanç ve umut-

---

⁴⁶ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Din Hizmetleri Raporu 2019*, 142.

larını kaybetmemeleri için daha fazla teselliye ihtiyaçları vardır. Bu desteklerin ise din, dini ritüeller ve maneviyatı güçlendirecek araçlar ile verildiği takdirde katkı sağlanabileceği düşünülmektedir, çünkü din insanı karanlıktan aydınlığa çıkararak en büyük rehberdir.

Batı literatüründe yaklaşık olarak son otuz yılda sosyal bilimciler ve sosyal hizmet uzmanlarının sosyal hizmet disiplini seküler yapısından çıkarıp tekrar din ve maneviyat ekseninde sosyal hizmetlere yer verme gayesinde oldukları ve bu doğrultuda birçok araştırma yaparak din ve maneviyatın sosyal hizmetlerdeki gerekliliğine dikkat çektikleri görülmektedir. Ancak, literatürde din ve maneviyat eksenindeki sosyal hizmetlerin çeşitli şekillerde kavramsallaştırılmaya çalışıldığı görülmüştür. Türkiye’de de son yıllarda literatürde yer bulan bu kavramın kavramsallaştırılması noktasında henüz netleşmediği görülmektedir. Ancak, Türkiye’de dezavantajlı grupların maneviyatlarını güçlendirmeye ya da manevi sarsıntılarının giderilmesine yönelik sunulan sosyal hizmetlerin nitelik bakımından “dini” içerikli olarak sınırlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de din ve maneviyat ekseninde dini sosyal hizmetlerin verildiği ve kavram olarak da “dini sosyal hizmetler kavramının” doğru olacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim maneviyata dayalı sosyal hizmetlerden de söz edebilmek için maneviyatı güçlendirmeye yönelik örneğin; meditasyon gibi bilim ve üretkenliğin sonucunda ortaya çıkan pratiklerinde yer alması ve sadece dine dayalı manevi hizmetlerin olmaması gerekmektedir, çünkü maneviyat dinin merkezinde iken din olmadan da maneviyatın olduğu gerçeği vardır. Bu bağlamda din ve maneviyat ekseninde Türkiye’de maneviyatı güçlendirmeye yönelik uygulanan sosyal hizmetler dini sosyal hizmetler olup, bu hizmetler ise DİB tarafından yürütülmektedir.

DİB tarafından yürütülen dini sosyal hizmet uygulamaları incelendiğinde bu hizmetleri “sunan kişiler ve sunulduğu dezavantajlı gruplar” olmak üzere iki farklı açıdan nitelik yönünden eksik ve yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. Öncelikle etkili dini sosyal hizmetlerin oluşturulabilmesi için toplumun gereksinimlerine ve değişimine uygun multidisipliner bir anlayışın ve bu anlayışın getirdiği uygulamaların olması gerekmektedir. Örneğin, manevi destek amaçlı uygulanan dini sosyal hizmetlerin sunumunu sağlayan kişilerin uzmanlık alanları olan ilahiyat alanlarının yanı sıra bu dezavantajlı gruplar hakkında bilgi sahibi olmaları da gerekmektedir. Manevi desteği sağlayacak uzman hangi dezavantajlı gruba destek sağlayacak ise o gruba mensup kişilerin sorunları, psikolojileri, nasıl iletişim kurabileceği gibi konularında da uzman olması gerekmektedir. Din hizmetleri faaliyet raporları incelendiğinde bu desteği sağlayan din görevlilerinin bu grupları tanıma konusunda eğitim alıp almadıklarına dair bir bilgi paylaşımının olmamasıyla birlikte yükseköğretim din kurumlarının ders müfredatında olmadığı da tarafımızca bilinmektedir. Diğer taraftan dini sosyal hizmetlerin sosyal hizmet uzmanları tarafından verilmesi de yetersiz ve sorunlu olacaktır, çünkü din ve maneviyat konularında eğitim almamış sosyal hizmet uzmanları, her ne kadar bu dezavantajlı grupları tanıma konusunda uzman olsalar da manevi desteğe ilişkin hizmetleri sunmakta yetersiz kalacaklardır. Dolayısıyla ilahiyat fakültelerinin ve sosyal hizmet disiplininin bu konuda iş birliği yaparak dini sosyal hizmetlerin sunumunda daha nitelikli uzmanların yetiştirilmesini sağlamaları gerekmektedir.

Türkiye’de dini sosyal hizmetlerin sunulduğu dezavantajlı gruplar konusundaki yetersizlik ise tüm dezavantajlı grupları kapsamamasıdır. DİB’nin dezavantajlı gruplar arasında yer alan göçmenlere, engellilere,

hükümlülere ve çocuklara yönelik dini sosyal hizmetler verildiği görülmüştür. Oysaki dezavantajlı gruplar arasında yer alan işsizler özellikle de umudunu kaybedip iş aramayı bırakan işsizler, yaşlılar, kadınlar ve de yoksullar belki de en çok umutsuzluk içinde olan, inancını yitirmiş manevi desteğe ihtiyaç duyan bireylerdir. Genel anlamda sosyal hizmete ihtiyaç duyan bu grupların tam iyilik hallerinin sağlanabilmesi için maneviyatlarının desteklenmesi de gerekmektedir. Bu bağlamda bu gruptaki bireylere hayatı tekrardan anlamlı hale getirebilmek, kaybettikleri umutlarını buldurabilmek ve de en temel güdü olan inanma duygusunu yaratabilmek için bu grupların hal ve durumlarına uygun dini sosyal hizmetlerin geliştirilerek sunulması ve tam iyilik hallerinin sağlanması bir gerekliliktir.

Sonuç olarak din ve maneviyat ekseninde dini sosyal hizmetler, maddi ve manevi yoksunluk içinde bulunan insanların ya da grupların manevi sorunlarının çözümünde bir gerekliliktir, çünkü sadece maddi sorunların çözümlenmesine destek olunarak tam iyilik halinin yaratılması eksik ve yetersiz sosyal destekler olup, sağlıklı toplumların oluşmasına engeldir. Nitekim dini sosyal hizmetlere ilişkin daha fazla çalışmaların yapılarak farklı perspektiflerden dini sosyal hizmetlerin incelenmesi, mevcut sorunların tespit edilmesi ve çözüm önerilerinin sunulması etkin dini sosyal hizmetlerin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı/Author Contribution Statement

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (Showing Author Contributions in the Article as Percent)	Sorumlu Yazar (Responsible Author)	Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması Conceiving the Study	%50	%50
Veri Toplanması Data Collection	%50	%50
Veri Analizi Data Analysis	%50	%50
Makalenin Yazımı Writingup	%50	%50
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	%50	%50

Kaynakça | References

- Apak, Hıdır. "Güçlendirme ve Maneviyata Duyarlı Sosyal Hizmet". *The Journal of Academic Social Science Studies* 67 (2018), 399-411. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7573>
- Apak, Hıdır. "Sosyal Hizmet Disiplini ve Maneviyat". *Maneviyata Duyarlı Sosyal Hizmet El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2020.
- Aydın, Ali Rıza. "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9/2 (2009), 88-100.
- Ben Asher, Moshe. "Spirituality and Religion in Social Work Practice". *Social Work Today*, 1/7, (2001).
- Bîrand Kamıran. "Din Kavramının İncelenmesi Hakkında". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1-4, (1961), 39-44.
- Canda, Edward R., Leola Dyrud Furman, and Hwi-Ja Canda. *Spiritual Diversity in Social Work Practice: The Heart of Helping*. USA: Oxford University Press, (2019).
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Din Hizmetleri Raporu 2017", Diyanet İşleri Başkanlığı, (2019).
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Din Hizmetleri Raporu 2018". Diyanet İşleri Başkanlığı, (2019).
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Din Hizmetleri Raporu 2019". Diyanet İşleri Başkanlığı, (2019).
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Din Hizmetleri Raporu 2020". Diyanet İşleri Başkanlığı, (2020), 202-215.
- Doğan, Lütfi. "Din ve Toplum" *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 17, (1979).
- Duyan, Veli. "Sosyal Hizmetin İşlev ve Roller." *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 14/2 (2003), 1-22.
- Eğlence, Rabiye, Şimşek Nuray. "Hemşirelerin Maneviyat ve Manevi Bakım Hakkındaki Bilgilerinin Değerlendirilmesi". *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1, (2014), 48-53.
- Einstein, Albert. "Science and Religion". *Conference on Science, Philosophy and Religion Their Relation to The Democratic Way of Life*, (1940).
- Furman, Leola Dyrud, Mari-Anne Zahl, Perry W. Benson & Edward R. Canda. "An International Analysis of the Role of Religion and Spirituality in Social Work Practice". *Families in Society*, 88/2 (2007).
- Gencer, Nevzat. *Sosyal Hizmet Maneviyat ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Guthrie, Stewart Elliott. "Religion: What is it?." *Journal for the Scientific Study of Religion* (1996).

- Hick, John. Çev. Çetin, İsmail. “Din Felsefesi Nedir?”, *U.Ü.İ.F. Dergisi*, 4/4 (1992).
- Horozcu, Ümit. "Tecrübî Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki". *Milel ve Nihal* 7/1 (2010), 209-240.
- İşık, Erol Sevgi. *Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Sosyal Hizmetler*. Ankara: IKSAD Yayın Evi (2019).
- Kurtuluş, Sema Sağlık, "Maneviyyat Ekseninde Bakım ve Manevi Sosyal Hizmetler". Çevrim İçi Erişim: http://www.manevibakim.com/bilim_alanlari/manevi_sosyal_hizmetler/makale_05.as
- Mathews, Ian. Çev. Özmen, Nebile. *Sosyal Hizmet ve Maneviyat*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Maugans, Todd A. “The Spiritual History”. *Archives of family medicine*, 5/1 (1996).
- Özdemir, Saadettin. "Dinî Sosyal Hizmetlerin Temelleri." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (2012), 193-211.
- Resmî Gazete. 1965 tarihli ve 12038 sayılı *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun*, madde 7.
- Resmî Gazete. 1983 tarih ve 2828 sayılı *Sosyal Hizmetler Kanunu*, Sayı: 18059, madde 3.
- Seyyar, Ali. *Şehit Yakınlarına Manevî Sosyal Hizmet Uygulamaları*. 3. Ulusal Sosyal Hizmet Öğrenci Kurultayı (2015).
- Seyyar, Ali. *Manevi Sosyal Hizmetlerin İslami Çerçevesi, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012.
- Sheafor, Bradford W., Charles R. Horejsi, and Gloria A. Horejsi. *Techniques and Guidelines for Social Work Practice*, Boston: Allyn and Bacon, 1988.
- TC. Diyanet İşleri Başkanlığı, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Göçmenlere Yönelik Hizmetler*. Çevrim içi Erişim: <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Detay/493/%E2%80%8B%g%C3%B6çmenlere-y%C3%B6nelik-hizmetler>
- TC. Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Engellilere Yönelik Hizmetler*. Çevrim İçi Erişim: <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/Detay/491/%E2%80%8B%engellilere-y%C3%B6nelik-hizmetler>
- TC. Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. *Bağımlılıkla Mücadeleye Yönelik Hizmetler*. Çevrim İçi Erişim:

<https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Detay/490/%E2%80%8Bba%C4%9F%C4%B1ml%C4%B1l%C4%B1kla-m%C3%BCcadeleye-y%C3%B6nelik-hizmetler->

TC. Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. *Hükümlü, Tutuklu ve Yükümlülere Yönelik Hizmetler*. Çevrim içi Erişim:

<https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Detay/492/%E2%80%8Bh%C3%BCK%C3%BCml%C3%BC-tutuklu-ve-y%C3%BCk%C3%BCml%C3%BClere-y%C3%B6nelik-hizmetler->

TC. Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. *1.1. Sağlık Tesislerine Yönelik Hizmetler*. Çevrim İçi Erişim: <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Detay/489/%E2%80%8Bsa%C4%9F1%C4%B1k-tesislerine-y%C3%B6nelik-hizmetler->

TDK, (2016).

Ünal, Vehbi. "Maneviyata Duyarlı Sosyal Hizmet." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/2 (2021), 597-618. <https://doi.org/10.18505/cuid.879254>

Yeşilkayalı, Emel. "Sosyal Çalışmada Maneviyata Duyarlı Müdahale". *The Journal of Academic Social Science Studies* 53/2 (2016).

WHO and Classification ASaTT, International Classification of Functioning, Disability and Health; Assessment, Classification and Epidemiology Group: WHO: Submitted (2001).